

Vietovardžių aktualizacija laisvųjų stilių tekstuose

Kazimieras ŽUPERKA

Šiaulių universitetas

Pagrindiniai žodžiai: *vietovardis, aktualizacija, laisvieji stiliai, metakalbinis komentaras.*

Lietuvių kalbininkai ima tyrinėti vietovardžius ne tik sandaros, semantikos, etimologijos, istorijos, bet ir sociolingvistikos, psicholingvistikos, teksto lingvistikos aspektais. Šio straipsnio tiriamasis vietovardžių aspektas yra aktualizacija¹, todėl tiriamąją medžiagą sudaro ne įprastiniai, o išskirtiniai, vietovardį aktualizuojantys kontekstai. Siekiama išsiaiškinti vietų vardų aktualizacijos dėsningumus. Daugiausia dėmesio skiriama paties *žodžio* vertinimui, bet aktualizacija, kaip kalbinis teksto požymis, esti glaudžiai susijusi su pavadinamo daikto įvaizdžiu (žr. panašią mintį dėl vietovardžių konotacijų: S i d e r a v i č i ū t ė - M i c k i e n ė, J u z e l ė n i e n ė 2005, 72). Plg. poetinę šio teiginio iliustraciją: *Kas sykį matė Vilnių, / Atmins jo gražų vardą* Skrip 31.

Dalykinių stilių (administracinio, informacinio, mokslinio) tekstuose, kur kalbinė raiška labai automatizuota ir stilių normos yra gana griežtos, vietovardžiai paprastai turi tik informacinę paskirtį, vartojami tiesiogine reikšme, tekste neįgyja emocinių ar stilistinių konotacijų. Kitaip yra vadinamųjų laisvųjų stilių tekstuose (*laisvųjų stilių* pavadinimas taikomas buitiniam, meniniam ir iš dalies publicistiniam stiliui, tiksliau – daugeliui jo žanrų): vietovardžiai neretai pavartojami ypatingu būdu. Vietovardžio aktualizacija yra jo pavartojimas laisvojo stiliaus tekste, atkreipiantis dėmesį į kuo nors ypatingą raišką, semantiką, istoriją.

Skirtini trys pagrindiniai tokios aktualizacijos atvejai: 1) pateikiama ne oficialioji, o kokia nors kita vietovardžio forma; 2) vietovardį aktualizuoja kontekstas, pavartojimo būdas; 3) vietos vardas vertinamas tiesiogiai, metakalbinio komentaru (MK)².

1. Iš neoficialiųjų **vietovardžio formų** minėtini deminutyvai, tarminės lytys (aktualizuojamos bk kontekstuose), tyčiniai iškraipymai. Ypač būdingas šio atvejo pavyzdys yra Lietuvos vardo deminutyvas *Lietuvėlė*. Jis vartojamas ir vertinamas

¹ Laikantis Prahos lingvistikos mokyklos tradicijos *aktualizacija* (prš. *automatizacija*) yra tikslingas nukrypimas nuo standartinės raiškos priemonių vartosenos, dėmesį patraukiantis jų vartojimo būdas (žr. *ESČ* 2002, 31–32).

² Dėl *metakalbinio komentaro* sąvokos žr. Ž u p e r k a, I n č i ū r i e n ė 2005, 506–507. Toje publikacijoje pateikta ir keletas vietovardžių aktualizacijos pavyzdžių (Ibid., 509–511).

nevenaip, pasigirsta net siūlymų tokią formą uždrausti kaip žeminančią mūsų šalies orumą. Pagrįsta yra Jono Šukio nuomonė: „Be saiko ir ne vietoj tos *Lietuvėlės* vartoti tikrai negalima, bet uždrausti irgi nėra rimto pagrindo. Tarmių žmones girdėjau ne sykį sakant: *Kiek čia tos Lietuvėlės*. Tame pasakyme buvo ir šilumos, ir užuojautos, ir skausmo, ir suvokimo, kad esame nedidelė šalis. Plito ta *Lietuvėlė* ir prieškario bei pokario metų plačiai dainuotų tokių „dinguliukų“ priedainiu *Lietuvėle tu mana, šalele gimtine*. Paieškoję *Lietuvėlę* rastume ir rimtoje grožinėje literatūroje. Ne *Lietuva*, o *Lietuvėlė* pasakome, kai pabrėžiame arba suteikiame 1) mažybines, 2) malonines, 3) ironišką ar apgailestavimo reikšmę“ (Š u k y s 1994, 19). *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne* (<http://donelaitis.vdu.lt>) pateikti 205 *Lietuvėlės* kontekstai patvirtina Šukio nurodomas šios vietovardžio formos vartojimo intencijas. Sakysim, jas akivaizdžiai rodo su *Lietuvėle* pasakomi pažyminiai: *vargšė* (tekstyne tokių junginių yra 10), *maža* (9; dar po 1 *labai maža, mažoji, mažutė*, dūkybė *mažucė*), *brangi* (4), *miela* (2; dar 1 *mieloji*), *graži* (2), *gimtoji* (2), po 1 *gyva, atgimusi, laisva, rami, poetiška, svajokliška; nuskurusi, nukentėjusi, nelaiminga, vargana, vos begyva, šlykščiai sutvarkyta*; prie *Lietuvėlės* būdingi įvardžiai: *mūsų* (net 70), *ta* (6), *savo* (4), *tokia* (2), *šita* (1). Taigi *Lietuvėlė* yra stilistiškai žymėtas Lietuvos vardo variantas, kurio konotacijas konkretina, tiksliau apibrėžia kontekstas³.

2. Vietovardį aktualizuoja kontekstas. Kontekstą suprantame ir kaip žodžio aplinką, ir kaip jo pavartojimo būdą. Pavyzdžiui, skyrium paimti miestų vardai *Vilnius* ir *Radviliškis* yra neutralūs pavadinimai, o pavartoti greta ir supriešinti, jie aktualizuojami, tikriniai žodžiai įgyja apeliatyvams būdingos semantikos, priartėja prie antonomazijų: *Vilnius* tampa sostinės ar apskritai didmiesčio, o *Radviliškis* – provincijos gyvenvietės apibendrinimu: *savo darbščias rankas / nesvarbu kur / Vilniuje ar Radviliškyje / mes galėsime pasiūlyti bendram labui* Rdj 2003 03 19.

Yra vietų vardų, ypač dažnai atsiduriančių tokiuose kontekstuose, kuriuose vietovardis realizuoja papildomą, konotacinę, semantiką. Pavyzdžiui, *Balbieriškio* miestelio vardui būdingi kontekstai, kuriuose jis suvokiamas kaip provincijos, užkampio simbolis. Tai savotiška antonomazija, tikrinis žodis tarsi įgijęs apibendrinamąją apeliatyvo reikšmę, pvz.: *Man kelia šypsena tie, kurie guodžiasi, kad pavargo nuo spaudos dėmesio, gerbėjų, kad jiems reikia slėptis... Tai važiuok į Balbieriškį, nusipirk namą ir niekam nebūsi įdomus* Ž 2007 42–64. Aišku, dalykiniame tekste *Balbieriškis* nėra toks simbolis, pvz.: *Balbiėriškis – miestelis Prienų rajono savivaldybės teritorijoje, 13 kilometrų į pietus nuo Prienų, prie Kauno–Alytaus plento. Įsikūręs Nemuno kairiajame krante* (pagal VLE II 482). Tarp tekstyne pateiktų 184 *Balbieriškio* kontekstų iš laisvųjų stilių rasta 19 tokių, kuriuose vietovardis aktualizuotas arba kuriuose kalbama apie jo ekspresyvumą; kitais atvejais tas vietos vardas teikia tik dalykinę informaciją.

Kokie yra būdingi šio vietovardžio aktualizacijos (kaip provincijos simbolio) kontekstų kalbiniai požymiai?

³ Išsamesnė šio varianto kontekstų, konotacijų bei aktualizacijos analizė būtų atskiro tyrimo dalykas.

a) Balbieriškis priešinamas Lietuvos ar / ir užsienio didmiesčiams.

b) Su tuo vietovardžiu pavartojamas neapibrėžiamasis (nežymimasis) įvardis *koks nors, koks*, prieveiksmis *kur nors*, jungtukas *kad ir*, įterpiniai *atsiprašant, pavyzdžiui*.

c) Neretai su *Balbieriškiu* pasakoma kitų mažesnių Lietuvos miestų, miestelių, kaimų pavadinimų; kai jų vardinama keletas, su jais, be nurodytų įvardžių, dar gali eiti neapibrėžiamasis (apibendrinamasis) įvardis *visokie*.

d) Menkinamąją, ironizuojamąją vietovardžio konotaciją rodo šalia jo vartojami „aukštesnių sferų“ apeliatyvai, t. y. kuriamas kontrastingas semantinis ar stilistinis žodžių derinys.

Keletas kontekstų, iliustruojančių išvardytus požymius:

a) *Ar visi turi vienodas galimybes <...>? Vilnius ir Balbieriškis, seimūnai ir ministerijų klerkai, Šaukėnų ar Tytuvėnų vargonininkas⁴; sraigės ritmu galima gyventi ir megapolyje. Tereikia atsisakyti civilizacijos peršamų žaidimo taisyklių. O kur tai padarysi – Klaipėdoje, Balbieriškyje ar Čikagoje – ne taip svarbu; Londonas – ne Balbieriškis Kalin 15;*

b) *Visi lekiamoje į Europą, domimės, kas vyksta Paryžiuje, o čia atsisėdi ir matai **koki nors Balbieriškį** ar kitą miestelį, kuriame yra labai įdomių dalykų, kokio įdomi jo istorija, bažnyčia ar originalus žmogus gyvena; Vargu ar nuo to parodinio stabilumo geriau **kokiame Balbieriškyje** ar Kupiškėje, kuriuos vertėtų prisiminti nė kiek ne rečiau nei Briuselį; Mes galim gyventi **kad ir Balbieriškyje**, kaip aš sakau ŠN 2002 08 10; tuomet <...> gyvenome ne sostinėje, bet ir ne **kokiame nors Balbieriškyje, atsiprašant** ŠoblSK 10; Dabar jei kokio nors buhalterė dirba, **pavyzdžiui, Balbieriškyje**, jai nebūtina palikti darbo vietos [vykti į komandiruotę] – atsakymus į užduotus klausimus ji gali perskaityti tiesiog kompiuterio ekrane;*

c) *Bet Lietuva juk – ne tik Vilnius ar Kaunas, ne tik **kokie nors Mažeikiai** ar Balbieriškis. Lietuvoje dar pilna **visokiausių Šilinių, Pakočių, Staniūnų, Plikšių**;*

d) *Meras [Kauno miesto meras Vytautas Štustauskas], norėdamas įtikti jaunimui, apšaukė mus „**Balbieriškio inteligentais**“ ir pasiūlė išsikelti gyventi į kaimą⁵; O juk ir kokio ta mūsų **aukštuomenė** – vienas nuo Balbieriškio, kitas iš Šalčininkų.*

Kiti lygia greta su *Balbieriškiu* pavartojami vietovardžiai dažname kontekste rodo gana atsitiktinius – pasakomas tas, kuris kalbėtoji gal artimesnis, žinomesnis ar kuris tuo metu ateina į galvą. Tie kiti vietų vardai ir vieni patys (be *Balbieriškio*) pasakomi kaip provincijos „atstovai“, bet jie, kitaip negu *Balbieriškis*, neišvirtina kaip didžiųjų miestų priešprieša, kaip provincijos simboliai, pvz.:

*Jis [Vasaris] užsigėisdavo mesti į ugnį visas savo poezijas ir visus raštus, eiti pas vyskupą ir sakyti: skirk mane į **kokius Šlavantus** ar **Pipirmėčius**, tegu aš ten supūsiu kaip savo klaidingo kelio auka savo tėvų džiaugsmui, bažnyčios labui ir dievo garbei! Put 217 (Šlavañtai – kaimas Lazdijų r., Pipirmėčiai – tikriausiai pramanytas pavadinimas); Ar reikia dėtis prie aukštų **Vilniaus** valdininkų gaujos ir sakyti,*

⁴ Be šaltinio nuorodos straipsnyje pateikiami pavyzdžiai iš tekstyno.

⁵ Tekstynas fiksuoja tokį apibendrinamąjį teiginį su metakalbiniu komentaru: sovietmečiu jaunesni specialistai gąsdinti tremtimi į *Balbieriškį*. Nepasidrovi šito **žodžio ironiška prasme pavartoti** ir mūsų dienų politikai.

kad geriau aš ten, piramidės viršuje, valysiu batus, užuot kukliai gyvenęs kokiuose Pagėgiuose ir stebėjęs, kaip žydi gėlės arba Nemunas teka? Egidijus Aleksandravičius (UVM 2009 2–3); Gyvenvietė yra ir Bekelnių vienkiemis, ir Alsėdžių bažnytkaimis, ir Prancūzijos sostinė Paryžius! (Iš geografų laiško Lietuvių kalbos komisijai 1998); Savivaldybių klerkai susėdo mokytis, kaip iš ES išpešti kuo daugiau eurų kokiame keliui į Šluotiškį suremontuoti ŠN 2002 10 12 (Šiaulių rajone, Raudėnų apylinkėje, yra Šluotiškės kaimas); į Klausučius, Telšius, Marijampolę nelaimės ar skubaus reikalo prispirtas ir iš Klaipėdos, ir iš Balbieriškio važiuosi pats; nereikalauja, kad būtų sulygintos miesto ir kaimo vaikų galimybės siekti aukštojo mokslo, kur nors Pumpėnuose universitetas neįkuriamas, o jo rektoriumi neišrenkamas bankrutavusio kolūkio agronomas.

Ir šiuo atveju matome pirmiausia aktualizuojamus vietovardžius, kurie patraukia dėmesį dėl garsinės sandaros ar akivaizdžios sąsajos su tam tikros semantikos apeliatyvais. Aktualizaciją skatina ir precedentinių (žinomų) tekstų su tuo vietovardžiu buvimas, pvz., *Klausučiai* (daina *Per Klausučių ūlytėlę*, šio pavadinimo Liudo Dovydeno romanas ir kt.), *Pumpėnai*. Žinome, kad Balys Sruoga diskutuodamas dėl kalbos dalykų šmaikštavo: kalbininkai nori, jog lietuviai ir dabar kalbėtų kaip XIX amžiaus Pumpėnų piemenys (*Pumpėnai* – Pasvalio rajono miestelis, vietovardis iš Sruogos krašto). Tas Sruogos palyginimas prisimenamas ir mūsų dienomis, bet šiaip jau Pumpėnai nėra tapę tokiu provincijos, užkampio simboliu kaip Balbieriškis. Į tekstyną patekęs tik vienas (aukščiau pateiktas) pavyzdys su aktualizuotu *Pumpėnų* vietovardžiu.

Galima spėti, kad tokiu simboliu tapo būtent *Balbieriškis* dėl žodžio skambėjimo, gal ir dėl liaudies etimologijos. Vietovardį sudarančių **garsų dermė** yra kažkokia juokinga, žaisminga, priebalsių rikiuotė primena garsažodžius: *blbr*; plg. pasakymą: *Tari „Balbieriškis“ ir, atrodo, gavai nuo šeimininkės per pakaušį. Lingvistinė etimologija*: „Miestelio vardas *Balbiėriškis* yra priesagos *-iškis* vedinys iš upės vardo *Barbierà* (Nemuno kair. int. <...>). Savo ruožtu upėvardis *Barbierà* kilo iš Nemuno rėvos, Nemuno akmenų pavadinimo *Barbierà*. Tad ankstesnė, pirminė miestelio vardo lytis buvo *Barbiėriškis*, vartota ir gyvojoje kalboje, ir raštuose <...>. Ji pakito į *Balbiėriškis*, matyt, dėl to, kad lytis *Barbiėriškis* sunki ištarti“ (V a n a g a s 2004, 35). **Liaudies etimologija**: <...> *Balbieriškio istorijos. Prakeiktas balbierius, – palydėdavo Nemuno rėvas ties Balbieriškiu gudų sielininkai. Keikdavo miestelio įkūrėją – gdytoją (barzdaskutį-balbierių) Hamusą Sudormaną. Plg. bk neteikiamą apeliatyvą balbierius [pranc. barbier] – „barzdaskutys, kirpėjas“ LKŽ I 588.*

Gana dažnai vietovardžius aktualizuoja metoniminė vartosena (metonimijai skiriama ir antonomazija, sinekdocha). Tokios vartosenos atvejai yra aptarti stilistikos ir retorikos veikaluose (žr. P i k č i l i n g i s 1975, 241–242, 260–261, 273; K o ž e n i a u s k i e n ė 1999, 223, 226, 233–234)⁶.

⁶ Kai kurie vietovardžių metonimijų tipai nemeninėje kalboje gali kelti abejonių: ar jos čia tikslingos? Straipsnio autorius viename bibliotekininkų seminare yra gavęs toki klausytojos raštelį: „Ar teisinga [– taisyklinga, tinka?] bibliotekininkus vadinti pagal jų darbovietę? Pvz., sakoma: / Po susirinkimo pasilieka Acokavai, Baisogala, Skėmiai (tai kaimai, kuriuose yra b-kos). / Netgi ir kreipiamasi šitaip: / – Mankiškiei, kodėl jūs vakar nebuvote darbe?“ Tokias metonimijas adresatas gali suvokti kaip atsainų, nepagarbų santykį su juo.

Vietovardžių aktualizacija būna pagrįsta ir atsitiktinai panašia garsine sandara, tas panašumas gali praversti humorui bei rimui: *Lietuvį dabar sutiksi nuo Prienu iki Pirėnu, nuo Garliavės iki Gibraltaro ir toliau...* Jurgis Kunčinas (VL 2001 01 20).

Netgi objektyvią informaciją teikiantis MK gali aktualizuoti vietovardį, jeigu šis kaip nors pabrėžiamas, sakysim, antiteze, pvz.: *Ir gal kalbininkai baigs tuos pokštus ir paliepinimus rašyti mėnulį mažąja raide. Jei Tytuvėnai rašomi iš didžio-sios, kodėl mėnuo nusipelnė tokios nepagarbos?* Beresn 17.

Skyrium minėtina vietovardžių aktualizacija frazeologizmuose, pvz.: *Raseinių Magdė* (apsileidėlė), *Telšių plumpis* (apsileidėlis, ištižėlis), *akys kaip Kelmės dirvonai* (didelės), *nosis kaip Kėdainių agurkas* (didelė) (žr. R e z g y t ė, B a r a u s k a i t ė 2005). Šitoki vietovardžių vartojimą galėtume laikyti aktualizuotu todėl, kad svarbiausia frazeologizmų paskirtis yra ne pateikti dalykinę informaciją, o išraiškingai apibūdinti ir vertinti.

Būdingiausi Lietuvos vietovardžių aktualizacijos atvejai patvirtina tikrinių žodžių nacionalinį savitumą: aišku, kad verčiant į kitą kalbą „daugumas semų nebus atspindėtos, aktualizuotos (jeigu tos semos vertime vis dėlto yra būtinos, jas galima realizuoti tik papildant kontekstą)“ (B u š s 2003, 300).

3. Vietovardžio prasmė ar / ir raiška aktualizuojama metakalbinio komentaru (MK). Skirtinos bent trys teigiamo arba neigiamo vietovardžių vertinimo priežastys: 1) garsinė sandara (skambėjimas), 2) skaidri, aiški daryba (sąsaja su atitinkamu apeliatyvu, deminutyvinės priesagos ir kt.), 3) vieta (ar / ir vietovardis) turi įsimintiną istoriją, yra brangi ar atgrasi autoriui. Tai gi vertinimas būna a) teigiamas arba b) neigiamas. Pvz.:

1 a) *Man skleidžiasi lelijos trys – / Trys skiemenys – jie sudarys / Gražiausią vardą tarp senų / dangaus ir žemės vandenu...* Aldona Puišytė (eil. *Lietuvos vardas*);

1 b) *Manau, kad jų [naujų gatvių] labai nepuošia griozdiški Gamybos, Mechaniku, Mechanizatorių vardai* RV 1987 11 04;

2 a) *Kaip bežiūrėsi, bet maloniausia tie pavadinimai, kurie daugiausia mums pasako. Piktmiškio gatvė... Vaizduotė tuoj sužaižaruoja: koksai piktas miškas čia seniau augo, kokie padavimai palaidoti kartu su mišku?..* RV 1987 11 04; *Sereiškės (Sereiškės?), Antakalnis, Užupis, Paplavos, Grybiškės, Paneriai, Šnipiškės, Žvejai, Tuskulionys, Vėrkiai. Daugiausia dabar tai – gražūs lietuviški vietovardžiai, dar turintys atramą tikrovėje* LM 1992 03 07⁷; *Važiuoti per šį kraštą [Mažąją Lietuvą] skaudu, kaip skaudu liesti istorijos knygą su brangiais, bet jau užmarštin nuėjusiais vardais. [Isiklausykite: Vėluva, Labguvė, Isrutis, Gumbinė, Tolminkiemis, Vałtarkiemis, Žėlva, Šventapolis, Ragainė, Šakiai, Gilijà... Arba upės – Šventainė, Priėglius, Įstra, Pyvesà, Alnà, Auksinė, Deima [= Deimena, Deimė?], Romintà... Daugybė gražiausių vietovardžių ir upėvardžių ištrinta iš žmonių atminties* Aldona Žemaitytė (LM 1988 12 03); *dar buvo ežeras prie Bindzeliškio... <...> tas vardas visiems, norintiems nerūpestingai pabindzinėti po pievas ir miškus, labai patiko, todėl šitą vietą taip ir pavadino... Tap 207; Jo [Stepo Zobarsko] gimtojo kaimo pavadinimas – Pamaleišiai – skamba lyg Vaižganto giminės (Maleišiai) papėdė* Bu-

⁷ Vietovardžiai sukirčiuoti straipsnio autoriaus.

kel 71; *Mes pabuvome Latežery, po to iš eilės Kermošijoj, Naujasodėj, Jaskomyse, Ratnyčioj, o iš čia jau ir Druskininkai girdėti. Ir nei ten, nei ten nė vienas žmogelis savo upės nepavadino kitaip, kaip maloniu ir meiliu Ratnyčėlės vardu. Yra pakeliui dar kitas meilus – Melnyčėlės upelis, taip pat Kopyčėlės kalnelis; iš viso šių vietų žmonės malonina viską, kas jiems atrodo gera, gražu ar bent jau naudinga* Romas Sadauskas (LM 1980 11 01);

2 b) *Ilgainiui nustojau kreipęs dėmesį į tuos vaisinius bei daržovinius vietovardžius: Gruševka, Vinogradovka, Cibuliovka, Višniovka* Kunč 135; [Kristijono Donelaičio muziejaus] *memorialinės dalies neįmanoma ligi galo bus sutvarkyti tol, kol šalimais stovės tarybinio ūkio ferma, sručių upeliais teršianti tvenkinius (lyg koksai pasityčiojimas skamba – Čistyje Prudai)* Vytautas Bubnys (LM 1988 10 15); *Nelinksmi nuteikia ir patys vietovardžiai: ne tikras šilas, o Šilalė. Ne žmoniška upė, o Upynalė, Šunijos intakas Kazys Saja* (GKr 1990 06 23–29);

3 a) *Už 70 kilometrų į rytus nuo Vilniaus, Baltarusijoje, yra lietuviškų kaimų, vadinamų bendru Gervėčių salos vardu. Šiuo metu apie 1200 lietuvių čia gyvena penkiolikoje vienas greta kito esančių kaimų skambiais ir gražiais Gervėčių, Rimdžiūnų, Milcėjų, Gėliūnų, Pelegrindės, Girių, Galčiūnų, Mockų, Miciūnų, Knystuškių, Gaigėlių, Kerplošinos, Pėtrikų, Užupės, Ažulaukės pavadinimais* GKr 1988 28;

3 b) *Lietuvos vardas, prarytas pasaulio žemėlapiuose grėsmingai išsiskėtusių raidžių USSR, vėl sumirgėjo pirmuose laikraščiu puslapiuose* Vytautas Kubilius (LM 1990 05 19).

Mažybinės prielaidos turintys vietovardžiai paprastai vertinami teigiamai, bet kartais įžiūrima menkinamoji tokių vietų vardų reikšmė (plg. 2 a ir 2 b paskutinius sakinius).

Neretai tas pats vietovardis esti apibūdinamas keliais atžvilgiais, pvz.: **Gražiai ir paslaptingai skambėdavo pasakymas „Ant Kalnujų, Davainavoj“**... Marcelijus Martinaitis (LM 1989 18; *Kalnūjai* – Raseinių rajono, iš kurio kilęs poetas, kaimas).

Tą patį vietovardį vienaip gali vertinti vyresnės, kitaip – jaunesnės kartos atstovai:

*Televizijos korespondentui į klausimus atsakinėjo dvi gatvėje sustabdytos jaunutės mergaitės, tuomet dar kapsukietės. Mes nenorim Marijampolės, mes gimėm ir augom Kapsuke, – šypsodamos ir purtydamos garbanas tvirtino jos. Lygiai tą patį pasakė penkiolikmetė mano giminaitė Ingrida, visai negalvodama, kad taip išduoda savo tėvo ir senelių giminę. Iš kur ta mankurtystė? – tuomet suglumusi galvojau. – Nejaugi per tokį trumpą laiką, tik vieną žmonių kartą, nutrūksta genetinis ryšys? Marijampolė į Kapsuką buvo paversta 1955 metais, vadinasi, trisdešimties metų užteko, kad būtų prarastas dvasinės tėvynės pojūtis, o žodis Marijampolė jauniems žmonėms rėžtų ausis. Nerašyk ant voko Marijampolė, – mokė mano giminaitė savo draugę iš gretimo rajono. – Rašyk – Kapsukas. Mat Marijampolė jai **negražiai skamba**. O man ji **skamba kaip varpas: Ma-ri-jam-po-lė** Aldona Žemaitytė (LM 1989 05 13).*

Vartojama ir nevertinamųjų MK; jais, pavyzdžiui, tik atkreipiamas dėmesys į vietovardžio darybą: *Ežeras, esantis vidury Vyžuonų miestelio, vis dar turi „Lyde-*

kio “**pavadinimą**, tačiau jame seniai jau *nėra* ne tik *lydeku*, bet ir kitų žuvų. Tai *mirusi*, *dvokianti bala*. *Vaikystėje mačiau, kaip kaimynas šiame ežere pagavo ungurį* LM 1988 52 (ežero vardas, nors jį čia galime suprasti kaip ironiją, neturėtų būti rašomas kabutėse). Vietovardis čia aktualizuotas ir metakalbiniu komentaru (*turi pavadinimą*), ir kontekstu (*nėra lydeku*). Tai būdingas publicistinės metalingvistikos pavyzdys: publicistikoje, kitaip negu kalbotyros darbuose, atkreipus dėmesį į žodžio darybą ir semantines jo sąsajas, einama prie aktualių nekalbinės tikrovės reiškinių.

Baigiamosios pastabos

Vietovardžiai paprastai aktualizuojami dėl savito, įdomesnio skambėjimo (garsinės sudėties), aiškios darybos bei semantikos (akivaizdaus ryšio su atitinkamu apeliatyvu).

Būdingiausi aktualizacijos būdai yra vietovardžio formos keitimas (pridedama deminutyvinė priesaga, bk tekste pavartojama tarminė lytis, tyčia iškraipoma tikroji vietovardžio forma), vartojimas perkeltine reikšme (metonimija ir kt.) bei stiliaus figūrų kūrimas (antitezė, aliteracija ir kt.) ir metakalbinis komentavimas.

Metakalbiniai komentarai paprastai sakomi su vietovardžiais, kurių ypatingesnė garsinė sandara, aiški daryba, su vardais tokių vietų, kurių įdomi istorija, savita, graži gamta, ypatinga vieta valstybės ar kalbėtojo (autorius) gyvenime. Vertinama teigiamai arba neigiamai. Iš teigiamai vertinamų ypač minėtini buvusių etnografinės Lietuvos žemių, dabar priklausančių kitoms valstybėms, senieji (istoriniai) vietovardžiai.

Vietovardžių aktualizacija yra vienas iš ryškių kalbos požymių, rodančių leksikos nacionalinį savitumą. Šiuo požiūriu būtų tikslinga patyrinti ir pagretinti savų, svetimų, kitų kraštų vietovardžių aktualizaciją lietuvių kalbos tekstuose.

Šaltiniai

- Beresn 2007 – Gintaras Beresnevičius, *Ne apie tai mano dūzgelė*, Vilnius.
 Bukel 1999 – Elena Nijolė Bukelienė, *Prozos keliai kekeliai*, Šiauliai.
 GKr – *Gimtas kraštas* (savaitraštis).
 GŽ – *Gimtas žodis* (žurnalas).
 Kalin 2008 – Danutė Kalinauskaitė, *Niekada nežinai*, Vilnius.
 Kunč 1993 – Jurgis Kunčinas, *Tūla*.
 LM – *Literatūra ir menas* (savaitraštis).
 Put 1959 – Vincas Mykolaitis-Putinas, *Raštai*, t. 5, Vilnius.
 Rdj – radijas.
 RV – *Raudonoji vėliava* (sovietmečio Šiaulių miesto laikraštis).
 Skrip 1984 – Vytautas Skripka, *Tėviškės langas*, Vilnius.
 ŠN – *Šiaulių naujienos* (dienraštis).
 Šobl 2008 – Violeta Šoblinskaitė Aleksa, *Skyrybų kambariai*, Vilnius.
 Tap 1991 – Laimonas Tapinas, *Medyje angelas verkia*, Vilnius.
 TŠ – *Tėvynės šviesa* (laikraštis).
 UVM – *Universitas Vytauti Magni* (Vytauto Didžiojo universiteto laikraštis).
 VL – *Valstiečių laikraštis* (savaitraštis).

VLE II 2002 – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, II, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Ž – *Žmonės* (žurnalas).

Literatūra

B u š s 2003 – Ojārs Bušs, *Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

ESČ – *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.

K o ž e n i a u s k i e n ė 1999 – Regina Koženiauskienė, *Retorika: Iškalbos stilistika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

LKŽ – *Lietuvos kalbos žodynas*, t. 1, Vilnius: Mintis, 1968.

P i k č i l i n g i s 1975 – Juozas Pikčilingis, *Lietuvių kalbos stilistika*, II, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

R e z g y t ė, B a r a u s k a i t ė 2005 – Jovita Rezgytė, Janina Barauskaitė, „Frazeologizmai su vietovardžiais“, *Šiaulių kraštas*, kovo 26.

S i d e r a v i č i ū t ė - M i c k i e n ė, J u z e l ė n i e n ė 2005 – Ilona Sideravičiūtė-Mickienė, Saulė Juzelėnienė, „Palangos ir Nidos miestų konotacijos“, *Filologija: Pasaulio vaizdas kalboje*, nr. 10, 70–75.

Š u k y s 1994 – Jonas Šukys, [Dėl mažybinės formos *Lietuvėlė*], *Gimtoji kalba*, nr. 4–5, 19.

V a n a g a s 2004 – Aleksandras Vanagas, *Lietuvos miestų vardai*, 2 leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Ž u p e r k a, I n č i ū r i e n ė 2005 – Kazimieras Župerka, Sigita Inčiūrienė, „Teigiamas kalbinės raiškos vertinimas nelingvistiniuose tekstuose“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*, t. 19, Vilnius: Katalikų akademija, 2005, 505–515.

Kazimieras Župerka

Vietovardžių aktualizacija laisvųjų stilių tekstuose

S a n t r a u k a

Pagrindiniai žodžiai: *vietovardis, aktualizacija, laisvieji stiliai, metakalbinis komentaras.*

Dalykinių stilių (administracinio, informacinio, mokslinio) tekstuose, kur kalbinė raiška itin automatizuota ir stilių normos yra gana griežtos, vietovardžiai paprastai turi tik informacinę paskirtį, vartojami tiesiogine reikšme, neįgyja konotacijų. Kitaip yra vadinaujamųjų laisvųjų stilių (šnekamojo, meninio ir daugelio publicistinio stiliaus žanrų) tekstuose: juose vietų vardų teikiama pagrindinį turinį gali nusverti papildomoji informacija, būna aktualizuojama vietovardžio raiška, prasmė (etimologija, vidinė forma), vietos istorija, vietos vardas pavartojamas netiesiogine reikšme (paprastai kaip antonomazija, simbolis) ir kt. Vietovardžio aktualizacijoje yra artimai susiję du dėmenys: žodis (jo garsinė sudėtis, daryba, semantika) ir tuo žodžiu pavadintos vietos įvaizdis. Skirtini trys aktualizacijos atvejai: 1) pateikiama ne oficialioji, o kokia nors kita vietovardžio forma (pvz., deminutyvinė), 2) vietovardį aktualizuoja kontekstas, pavartojimo būdas (pvz., įvairios metonimijos atmainos), 3) vietovardis vertinamas tiesiogiai, dėmesys į jo raišką ar / ir į prasmę atkreipiamas

metakalbinio komentaru. Metakalbiniai komentarai paprastai sakomi su vietovardžiais, kurių ypatingesnė garsinė sandara, aiški daryba, ir su vardais tokių vietų, kurių įdomi istorija, savita, graži gamta, ypatingas vaidmuo valstybės ar kalbėtojo (autorius) gyvenime. Komentarai esti nevertinamieji (jais tik atkreipiamas dėmesys į vietos vardo raišką ar semantiką) ir vertinamieji (jais vietovardis ar juo pavadinta vieta vertinami teigiamai arba neigiamai).

Savo krašto, savos kalbos vietovardžių aktualizacija tekstuose yra vienas iš kalbos sistemos realizacijos atvejų, rodančių leksinės stilistikos nacionalinį savitumą.

Kazimieras Župerka

The Actualization of Toponyms in Freestyle Texts

S u m m a r y

Keywords: *toponym, actualization, informal styles, metalinguistic comment.*

The language in the texts of formal style (administrative, informational, scientific) is very automated and the norms of style are quite strict, so the toponyms usually have only informational purpose, they are used only in their direct meaning and do not acquire any connotation. The situation is quite different in the texts of informal style (colloquial, publicist genres, etc.): here the direct content of toponyms may be outweighed by additional information; the expression and meaning (etymology, the inner form) and the history of a place are actualized; a place-name is used in its indirect meaning (usually as an antonomasia, a symbol), etc. Two components are closely connected in the actualization of a toponym: a word (its phonic composition, formation, semantics) and an image of a place evoked by this word. Three cases of actualization are singled out: 1) an informal, different form of a toponym is presented (for example, the diminutive one); 2) the toponym is actualized by a context, way of usage (for example, different metonymic varieties); 3) the toponym is valued directly; its expression and/or its meaning are addressed by a metalinguistic comment. Metalinguistic comment is usually used with place-names with a specific phonic composition and clear formation, with the names of places with interesting history, peculiar and picturesque nature, and important role in the life of the country or the speaker (the author). In terms of value, the comment may be neutral (focussed on the expression or semantics of a particular toponym) or positive/negative (the toponym or a place designated by it are evaluated positively or negatively).

The actualization of the toponyms of the native country and native language in the texts is the case of realization of the language system, helping to reveal the national specificity of lexis and stylistics.

K a z i m i e r a s Ž U P E R K A
Lietuvių kalbotyros ir komunikacijos katedra
Šiaulių universitetas
P. Višinskio g. 38
LT-76352 Šiauliai
[k.zuperka@gmail.com]